

Abúsír – příběh jedné královské nekropole

Původ jména Abúsír sahá až do Pozdní a Ptolemaiiovské doby, kdy se v severní Sakkáře a jižním Abúsíru dařilo kultům posvátných zvířat. Soustřeďovaly se v okolí Serapea, podzemních galerií s pohřby posvátných býků Apidů. Zkrácená a zkomolená verze egyptského označení pro Serapeum *Per-Usir-Hapi*, v pořečtění formě *Busiris*, se později změnila v arabské místní jméno Abúsír. To se dnes vztahuje k oblasti severně od Serapea včetně 2 km vzdáleného pyramidového pole z 5. dynastie a východně od Serapea včetně současné stejnojmenné vesnice na úpatí útesu severní Sakkáry.

Dějiny Abúsíru jsou však mnohem starší než Serapeum, a dokonce i než pyramidy 5. dynastie v severní části lokality. Pomineme-li občasný výskyt paleolitických nástrojů, stal se Abúsír už v Raně dynastické době rychle se rozvíjícím pohřebišťem. Blízko pohřebiště vládnoucí elity, ležícího na skalním útesu na okraji pouštního plata v severovýchodní Sakkáře, bylo v téže době u severního úpatí útesu založeno další pohřebiště, tentokrát určené pro vyšší střední třídu. Toto pohřebiště na počátku 20. století odkryla a částečně prozkoumala německá expedice vedená Hansem Bonnetem (1887–1972). Objevila šachtové hroby, které tvořila jednoduchá pohřební komora ze sušených cihel zastropená dřevěnými prkny a rákosím a přístupná krátkým schodištěm; většina byla vyloupena už ve starověku. Z původní pohřební výbavy se dochovaly jen zbytky: keramika, kamenné nádoby, pazourkové nástroje, několik měděných předmětů a ozdob ze slonoviny.

Z přibližně stejné doby pochází další, chudší raně dynastické pohřebiště, který objevil a částečně odkryl egyptský archeolog Rizkallah Naguib Makramallah (1903–1949). Německý archeolog Werner Kaiser z artefaktů, které se zde našly, soudil, že by mohlo jít o kultovní okrsek krále 1. dynastie Dena. Pohřebiště leželo dále v poušti u ústí Vádí Abúsírí (Abúsírského údolí). Toto mělké vádí,²⁰ představující jižní hranici abúsírské archeologické lokality, se otevírá u jihozápadního cípu bývalého Abúsírského jezera a táhne se severozápadním směrem až k pouštnímu platu.

Raně dynastické hroby se však zřejmě nevyskytují jen v jižní části Abúsíru. Soudě podle několika drobných artefaktů a zmínky o starších cihlových strukturách pod Neferirkareovým zádušním chrámem, které publikoval Borchardt, lze existenci hrobek z téže doby předpokládat i v prostoru abúsírských pyramid.

Velké pohřebiště z Raně dynastické doby bylo rovněž objeveno nedaleko severního okraje abúsírského pyramidového pole v místě zvaném Abú Ghuráb; částečně je prozkoumala expedice Káhirske univerzity vedená Alím Radwánem. Téměř všechny velké hrobky

se superstrukturou tvaru mastaby jsou zde obklopeny hroby služebnictva. V jedné byla objevena i pohřební bárka, určená pro majitelovu věčnou pouť na onom světě. V další hrobce byli ve stoje pohřbeni tři zabítí osli; možná měli od hrobu odpuzovat zlo (osel byl symbolem boha zla Sutecha).

Ve 3. a 4. dynastii si v jižním Abúsíru začali budovat rozměrné hrobky příslušníci střední třídy (viz str. 185). K největšímu zlomu v historii Abúsíru však došlo v dynastii páté, kdy si její první panovník Veserkaf toto místo zvolil pro stavbu vůbec prvního slunečního chrámu na memfidské nekropoli (viz str. 171). Důvody, které ho k výběru pusté části nekropole asi 3 km severně od jeho pyramidového komplexu v Sakkáře mohly vést, doposud nebyly uspokojivě vysvětleny.

Zdá se, že vybraná oblast Abúsíru a Abú Ghurábu měla pro Veserkafa zvláštní význam. Šlo o tehdy prázdné území memfidské nekropole vhodné k založení pohřebiště s pyramidami, které by bylo možné orientovat k Heliopoli. Navíc Abú Ghuráb byl na západní straně nilského údolí nejj jižnější hranicí přímého optického spojení s Heliopolí (to později využil Nyuserre při stavbě svého slunečního chrámu); odtud, přesněji z horní pouštní terasy, bylo v té době pravděpodobně možné spatřit (pozlacenou?) špičku obelisku v tamním slunečním

²⁰ Z arabštiny, označení pro údolí vzniklé erozí občasného vodního toku v aridních (suchých) oblastech.

Pohled na Abúsír ze severní Sakkáry. V popředí leží raně dynastické pohřebiště v jižním Abúsíru, které zkoumal Hans Bonnet, a ostrůvky zeleně vyznačující polohu někdejšího Abúsírského jezera (archiv ČEGÚ FF UK: M. Frouz)

chrámu. Tak či tak, je bezpochyby příznačné, že přesně v chrámu v Abú Ghurábu se imaginární přímka spojující Abú Ghuráb s Heliopolí protíná s další symbolickou linií, jež spojuje Veserkafovou pyramidu v Sakkáře s Chufuovou Velkou pyramidou v Gíze. A Chufu a Racheš, jak už víme, také vyjádřili umístěním svých hrobek oddanost slunečnímu bohu z Heliopole.

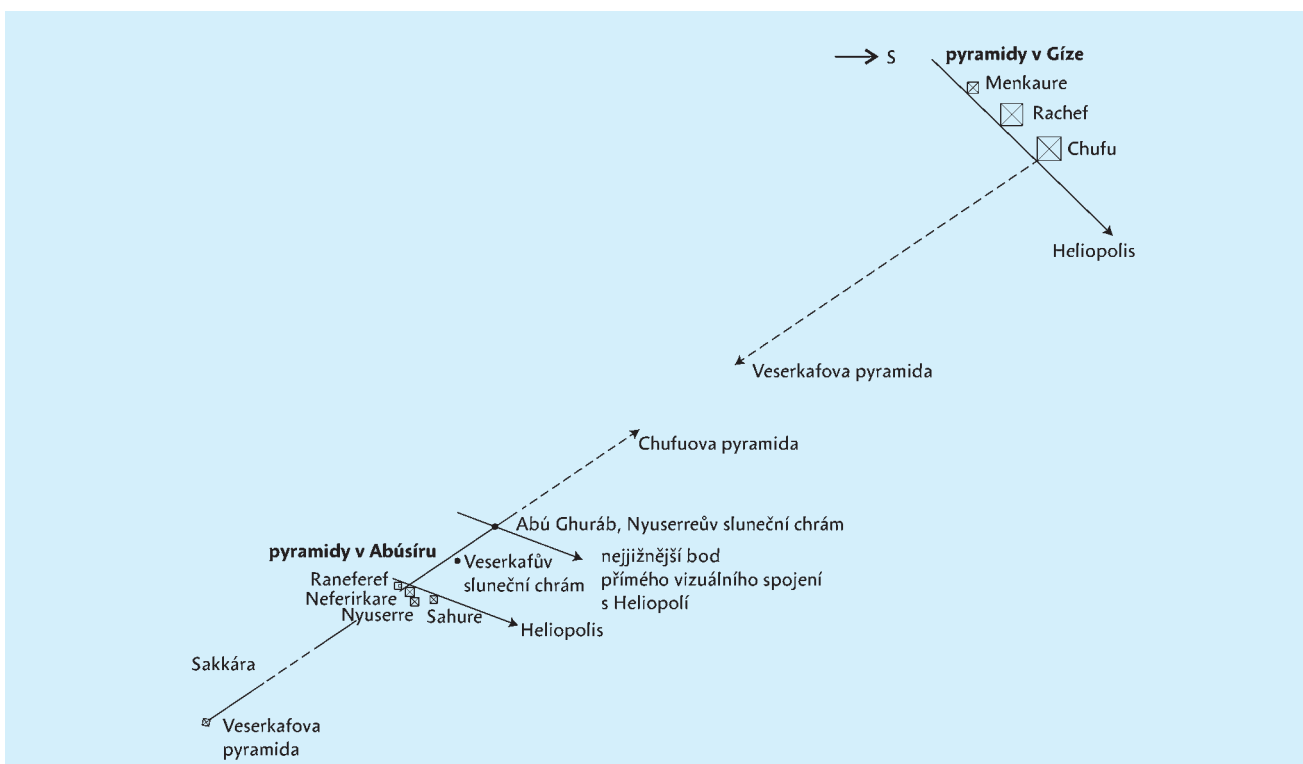
Výběrem plochy mezi Abúsírem a Abú Ghurábem pro stavbu slunečního chrámu tak Veserkaf chtěl zřejmě vyjádřit nejen svůj vztah k slunečnímu kultu (pro podrobnosti viz str. 182–183), ale také zasvětit budoucí pohřebiště svého rodu slunečnímu bohu. To ostatně nepřímě dokládají pyramidy jeho nástupců v Abúsíru, jež jsou uspořádány tak, že do Heliopole směřovala přímka spojující jejich severozápadní nároží (v Gíze to byla přímka spojující jihovýchodní nároží pyramid Chufua a Racheš).

V Abúsíru si nakonec postavili pyramidy čtyři Veserkafovi potomci; prvním z nich byl jeho syn Sahure. Svůj

pyramidový komplex nazval *Cha-ba-Sahure*, „Sahureova (božská moc) *ba* se zjevuje v záři“.²¹ Pro lepší pochopení této problematiky a také vzhledem k významu Sahureova komplexu pro další vývoj královské hrobky je této památce věnována samostatná kapitola. Ostatně jde o nejlépe dochovaný pyramidový komplex ze Staré říše.

Sahureův syn svůj pyramidový komplex nazval *Ba-Neferirkare*, „Neferirkare je (božskou mocí) *ba*“ a postavil ho jihozápadně od pyramidy svého otce na výše zmíněné linii orientované k Heliopolí. Pokud předpokládáme, že Sahure nevládl déle než 14 let, byla

21 Možná by bylo přesnější tento název překládat jako „Sahureova *ba* vyzařuje (záři)“. *Cha* je značka ve tvaru vycházejícího slunce a má řadu logicky souvisejících významů: „zjevovat se v záři, vycházet v záři, vyzařovat, zjevovat se ve slávě“ atp. Názvem svého pyramidového komplexu Sahure zřejmě chtěl dát najevo, že i po odchodu z tohoto světa bude jeho tvořivá síla dál blahodárně působit.

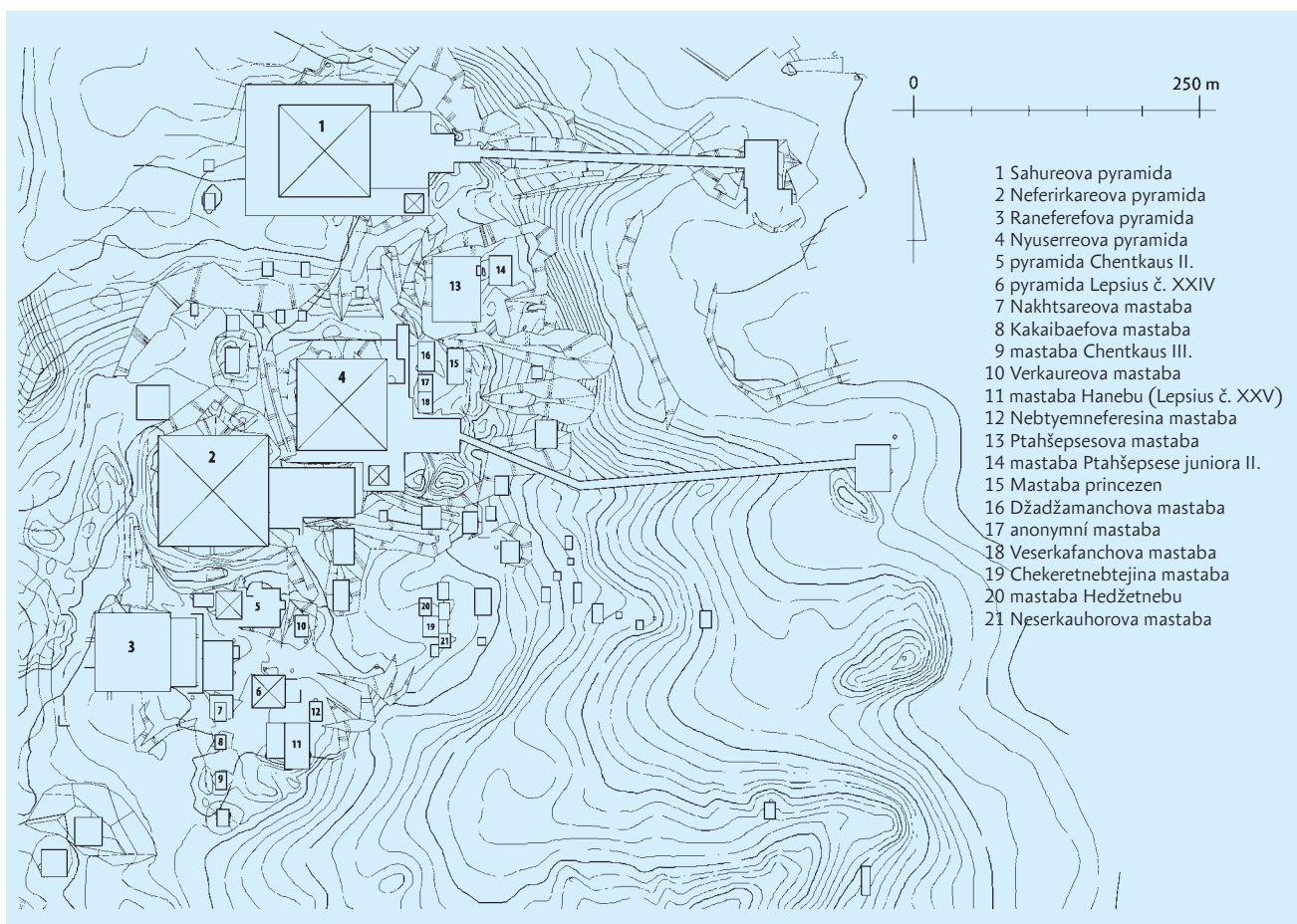
Linie symbolicky spojující Veserkafovu pyramidu s Chufuovou; Chufuovu a Rachefovou pyramidu v Gíze se slunečním chrámem v Heliopolis; Nyuserreův sluneční chrám v Abú Ghurábu se slunečním chrámem v Heliopolis; pyramidu v Abúsíru (Sahureovu, Neferirkareovu a Raneferefovou) se slunečním chrámem v Heliopolis (archiv ČEgÚ FF UK: J. Malátková)

vláda jeho nástupce Neferirkarea nepochybně kratší. Poslední rok vlády, který lze zatím Neferirkareovi přisoudit (5. sčítání), je zaznamenán na Palermské desce a také se objevuje na bloku v pyramidě jeho manželky Chentkaus II. Z toho lze usoudit, že Neferirkareova vláda netrvala déle než 10 let, možná méně.

Neferirkareova pyramida dnes ční nad celou abúsírskou nekropolí. Je ze všech staveb nejvyšší a také stojí na nejvyšším místě, 33 výškových metrů nad nilským údolím. Ve třicátých letech 19. století ji krátce zkoumal Lepsius. Stav odhaleného jádra pyramidy ho do té míry zaujal, že na něm založil svoji teorii o stavbě egyptských pyramid metodou skloněných vrstev. Tuto teorii přijal i Borchardt, který pyramidu a zádušní chrámy zevrubně prozkoumal na počátku 20. století. „Pravděpodobně není lepší místo, kde se dají studovat metody používané ke stavbě pyramid,“ poznamenal, což je nepochybně pravda. Neferirkareova pyramida však mnohá tajemství nevydala dodnes.

Italští architekti Vito Maragioglio (1916–1976) a Celeste Rinaldi (1902–1977) předpokládali, že Neferir-

kareova pyramida byla původně koncipována a téměř dokončena jako stupňovitá. Důvodem pro takovou domněnku bylo pečlivě vypracované stupňovité jádro a nepatrné zbytky obložení, které se dochovaly *in situ* u vstupu do pyramidy. Éra stupňovitých pyramid ale skončila na samotném počátku 4. dynastie, dávno před Neferirkareovou vládou. Pyramida měla původně šest stupňů položených ve vodorovných, nikoliv skloněných vrstvách, jak se domníval Lepsius. Měla dosáhnout výšky 100 egyptských loktů, tj. přibližně 52 m. Když byl spodní stupeň částečně obložen malými vápencovými bloky, bylo rozhodnuto změnit tvar na pravou pyramidu. Celá stavba byla rozšířena a modifikovaná pyramida měla dosáhnout výšky 72 m. I tento projekt však z důvodu faraonovy smrti zůstal nedokončený: usazena byla pouze nejspodnější vrstva bloků z červené žuly, která měla zesílit spodek obložení pyramidy, jež jinak mělo být celé z bílého vápence. Borchardt infrastrukturu i okolí pyramidy důkladně neprozkoumal a mnohé otázky tak zůstaly nezodpovězeny. Zejména ta, zda Neferirkare skutečně porušil tradici a vrátil se o dvě století zpět

Plán pyramidového pole v Abúsíru (archiv ČEgÚ FF UK: V. Brůna, J. Malátková)

k stupňovitému tvaru. A pokud ano, vedly ho k tomu náboženské, technické, nebo dynasticko-politické důvody? K zodpovězení těchto a podobných otázek by bylo třeba dalšího archeologického výzkumu.

Substruktura pyramidy je tak zničená, že ji nebylo možné důkladně prozkoumat a rekonstrukce je tedy pouze hypotetická. Z Perringových zjištění ze třicátých let 19. století i z výzkumů Borchardtových se zdá, že ve srovnání s předchozími pyramidami zde došlo k mnoha podstatným změnám. Vchod byl sice umístěn v ose severní strany pyramidy, ale ve výšce asi 2 m nad základnou. Podle Maragioglia a Rinaldiho se sestupná chodba nedržela severo-jihní osy pyramidy, ale odklátila se (s dvěma ohyby) mírně k východu a procházela až na úroveň základny pyramidy. Aby snížili tlak shora, vytvořili stavitelé nad plochým stropem ještě jeden odlehčovací ve tvaru lomeného oblouku, na němž navíc ležela vrstva rákosí. Za vestibulem v přední části chodby

byl žulový portkulis s jedinou padací deskou. Předpoklad Maragiogliho a Rinaldiho, že předsíň byla delší než pohřební komora, se však zdá nepravděpodobný.

U jižní strany pyramidy, přesně v její severo-jihní ose, objevil český archeologický tým asi 10 m dlouhou stavbu ze sušených cihel. Kdysi v ní byla uložena dřevěná loď, z níž se dochovaly jen zetlelé zbytky. Nález to byl vcelku očekávaný: text na zlomku papýru z Neferirkareova zádušního chrámu totiž v souvislosti s pyramidovým komplexem zmiňuje „severní bárku“. A logicky zde musely být bárky dvě – na severní a jižní straně pyramidy (o významu bárek více na str. 97).

Na původní plán zádušního chrámu, který ležel u východního úpatí pyramidy, existují rozdílné názory. Podle Borchardta měl připomínat chrám Sahureův. V době Neferirkareovy smrti však stálo pouze jádro západní, intimní části jeho chrámu (obětní síň s přílehlými sklady a kaplí s pěti nikami), zbytek postupně

Neferirkareova pyramida (archiv ČEgÚ FF UK: M. Frouz)

a improvizovaně dostavěli Neferirkareovi nástupci Raneferef a Nyuserre. Ricke Borchardtovu rekonstrukci odmítal a tvrdil, že stávající podoba měl mít zádušní chrám od samého počátku, a to včetně použití lehkých materiálů (s výjimkou kamenné kultovní části) a severo-jihní orientace sloupového dvora, a že předlohou mu byl zádušní chrám Šepsekafův. Maragioglio a Rinaldi odmítli jak Borchardtovu, tak Rickeho teorii o stavebních fázích a prohlašovali, že pouze kamenná část byla dokončena a vyzdobena za Neferirkare a zbytek (různě modifikovaný) byl vybudován až za Nyuserrea.

Průzkum Neferirkareovy pyramidy a na archeologických dokladech spočívající rekonstrukce stavebního vývoje zádušního chrámu Raneferefova později naznačily, že žádný z těchto názorů není správný. V době Neferirkareovy smrti práce na výstavbě jeho zádušního chrámu s největší pravděpodobností ani nezačaly a nejdůležitější západní, kultovní část chrámu – obětní síň, kaple s pěti nikami a sklady – byla postavena ve spěchu během příprav pohřbu. Již zmíněné rozšíření jádra py-

ramidy zabralo část základové plošiny původně určenou pro obložení, která tak nemohla být využita pro stavbu kultovních prostor – jak tomu bylo například u pyramidy Raneferefovy. Proto byla před východní stranu rozšířené pyramidy postavena pro tyto místnosti nová malá základová plošina. Další známkou spěšné a improvizované stavby je skutečnost, že osa obětní síně se přesně neshoduje s osou pyramidy, ale je posunuta o 1,5 m k jihu. Kamenná platforma a struktury na ní byly pravděpodobně vybudovány za Neferirkareova syna a nástupce Raneferefa, který pohřeb svého otce zajišťoval. Další výstavba, většinou s použitím sušených cihel a dřeva (ze dřeva byly například šestistvolové lotosové sloupy ve dvoře) a jen s několika architektonickými články z vápence, probíhala za vlády jeho dalšího syna Nyuserrea. Také zádušní chrám byl pravděpodobně dokončen za Nyuserrea, společně se zádušním chrámem Raneferefovým, jak může naznačovat užití stejného typu dřevěných šestistvolových lotosových sloupů v obou stavbách.